

De mondiale controlemaatschappij

► *Michael Hardt*¹

Michael Hardt schreef samen met Antonio Negri 'Empire', het boek dat tot bijbel van de 'anders'-globalistenbeweging verheven werd. In dit artikel geeft hij enkele kerngedachten daaruit weer.

De maatschappij waarin wij momenteel leven wordt door Deleuze *controlemaatschappij* genoemd, een term die hij ontleent aan de paranoïde wereld van William Burroughs². Deleuze beweert dat hij daarin Michel Foucault volgt, maar wij moeten toegeven dat het moeilijk is om waar dan ook in het werk van Foucault (in de boeken, de artikelen of de interviews) een duidelijke analyse van de overgang van de disciplinaire maatschappij naar de controlemaatschappij te vinden. Met de bekendmaking van deze overgang formuleert Deleuze na de dood van Foucault in feite een idee dat hij niet met zoveel woorden in diens werk gevonden heeft.

De formulering zélf van dit idee door Deleuze is nochtans zeer mager – het artikel telt niet meer dan vijf bladzijden. Hij zegt weinig concreets over de controlemaatschappij. Hij constateert dat de instellingen die de disciplinaire maatschappij vormden – school, gezin, kliniek, gevangenis, fabriek, enz. – allen en overal in crisis verkeren. De muren van de instellingen storten in, op zo'n wijze dat hun disciplinaire logica niet inefficiënt wordt, maar veeleer in onduidelijke vormen veralgemeend wordt over heel het maatschappelijk veld. De 'gegroeide ruimte' van de instellingen van de disciplinaire maatschappij maakt plaats voor de 'gladde ruimte' van de controlemaatschappij. Welnu, als we het mooie beeld van Deleuze mogen overnemen dan kunnen we zeggen dat de structurele tunnels van de mol vervangen zijn door de oneindige kronkelingen van de slang. Daar waar de disciplinaire maatschappij vaste, afzonderlijke afgietsels vormde, werkt de controlemaatschappij met flexibele, veranderbare netwerken, "als een zichzelf vervormend afgietsel dat onophoudelijk, van het ene moment op het ande-

re, verandert of als een zeef waarvan de mazen elk anders zijn".³

Deleuze geeft ons in feite een eenvoudig beeld van deze overgang, een beeld dat ongetwijfeld mooi en poëtisch is, maar dat niet voldoende 'gedefinieerd' is om ons in staat te stellen de nieuwe maatschappijvorm te begrijpen. Daartoe zou ik haar in verband willen brengen met een reeks andere overgangen die men als karakteristiek voor de huidige maatschappij kan beschouwen. Ik zal dus proberen de aard van deze overgang te achterhalen door haar in verband te brengen met de overgang van de moderne maatschappij naar de postmoderne maatschappij zoals dat uitgewerkt wordt door een auteur als Frederic Jameson, maar ook met het "einde van de geschiedenis" zoals dat beschreven is door Francis Fukuyama, en met de – volgens Etienne Balibar en enkele andere onderzoekers – nieuwe vormen van racisme in de hedendaagse maatschappij. Maar op de eerste plaats zou ik de formatie waarover Deleuze het heeft, willen situeren in functie van twee ontwikkelingen die Toni Negri en ikzelf hebben proberen uit te werken in de loop van de voorbije jaren: de eerste ontwikkeling noemen wij de ontbinding van de civiele maatschappij, hetgeen, net zoals de overgang naar de controlemaatschappij, verwijst naar het verval van de bemiddelende functies van de maatschappelijke instellingen⁴; onder de tweede ontwikkeling verstaan wij de overgang van het imperialisme, zoals dat vooral door de Europese natiestaten beoefend werd, naar het Imperium, naar een nieuwe wereldorde die zich momenteel, met de transnationale instellingen en de wereldmarkt, ontvouwt rondom de V.S.⁵. Anders gezegd, als ik spreek over het Imperium, dan versta ik daaronder een juridische vorm en een machtsvorm die erg verschillen van de oude Europese imperialismes. Enerzijds is het Imperium volgens de antieke traditie de universele macht, de wereldorde, die misschien momenteel voor de eerste keer tot stand komt. Anderzijds is het Impe-

rium de machtsvorm die de menselijke natuur als object heeft, – de biomacht dus. Ik wil hiermee suggereren dat de maatschappelijke vorm van dit nieuwe Imperium niets anders is dan de mondiale controlemaatschappij.

ER BESTAAT GEEN BUITEN

De overgang van de disciplinaire naar de controlemaatschappij wordt op de eerste plaats gekenmerkt door de instorting van de muren die de instellingen bepaalden. Er bestaat dus minder en minder een onderscheid tussen binnen en buiten. Dit is in feite een element dat wijst op de algemene verandering die opgetreden is in de wijze waarop de macht bij de overgang van de moderniteit naar de postmoderniteit de ruimte bepaalt. De moderne soevereiniteit werd steeds opgevat in termen van een (reëel of imaginair) territorium en van de verhouding van dit territorium tot zijn buitenkant. De eerste moderne theoretici van de maatschappij, van Hobbes tot Rousseau, hebben op die manier de civiele orde opgevat als een beperkte en inwendige ruimte, die zich afzet en zich onderscheidt van de externe orde van de natuur. De beperkte ruimte van de civiele orde, de plaats waar zij uitgeoefend wordt, wordt gedefinieerd door haar scheiding van de externe ruimtes van de natuur. Op analoge wijze hebben de theoretici van de moderne psychologie de driften, de passies, de instincten en het onbewuste op een metaforische wijze in ruimtelijke termen opgevat als iets externs in het kader van de menselijke geest, een verlenging van de natuur die diep in ons verstopt zit. De soevereiniteit van het individu berust hier op een dialectische verhouding tussen de natuurlijke orde van de driften en de civiele orde van de rede of van het bewustzijn. Ten slotte functioneren de diverse vertogen van de moderne antropologie over de primitieve samenlevingen dikwijls als de buitenkant die de grenzen van de civiele wereld bepaalt. Het mondialiseringsproces berust dus, in deze uiteenlopende contexten, op de verinwendiging van het uitwendige van de beschaving van de natuur.

In de postmoderne wereld is deze dialectiek tussen binnen en buiten, tussen civiele orde en natuurlijke orde evenwel voltooid. Zoals Frederic Jameson zegt: "Het Postmodernisme is dat wat men verkrijgt wanneer het mondialiseringsproces voltooid is en wanneer de natuur voorgoed verdwenen is".⁶ Ongetwijfeld bestaan er nog steeds bossen, sprinkhanen en onweders in de huidige wereld, en wij geloven nog steeds dat ons psychisch leven onderworpen is aan de activiteit van de instincten en van de passies, maar wij hebben geen natuur meer in de betekenis dat deze krachten en fenomenen niet langer opgevat worden als een buiten, en niet langer ervaren als iets origineels en als iets dat los staat van het kunstmatige van de civiele orde. In een postmoderne wereld zijn alle fenomenen en alle krachten artificieel, of, zoals sommigen beweren, zij maken deel uit van de geschiedenis. De moderne dialectiek van binnen en buiten is vervangen door een spel van diverse gradaties en intensiteiten, van hybriditeit en van kunstmatigheid.

Op de tweede plaats is het uitwendige ook afgezwakt vanuit het standpunt van een moder-

ne dialectiek die erg verschilt van die welke de verhouding tussen het publieke en het private in de liberale politieke theorie definieerde. De publieke ruimtes van de moderne maatschappij, die de plaats van het liberale politieke leven vormen, lijken in de postmoderne wereld te verdwijnen. Het moderne individu, dat zich volgens de liberale traditie thuis voelt in de private ruimtes, beschouwt het publieke als zijn buitenwereld. Het uitwendige is de plaats die eigen is aan de politiek en waar de activiteit van het individu uitgestald wordt voor de ogen van de anderen en waar hij zichzelf probeert terug te vinden. Welnu, in de ontwikkeling van postmodernisering worden deze publieke ruimtes meer en meer geprivatiseerd. Het stedelijke landschap is niet meer dat van de publieke ruimte, van de toevallige ontmoeting en van de massabijeenkomsten, maar van de gesloten ruimtes van de shopping centra, van de autosnelwegen en van de verkavelde percelen met beperkte toegankelijkheid. De architectuur en het urbanisme van bepaalde megapolen, zoals Los

De overgang van de disciplinaire naar de controlemaatschappij wordt op de eerste plaats gekenmerkt door de instorting van de muren die de instellingen bepaalden.

Angeles en São Paolo, vertonen de neiging om de publieke toegang en de interactie te beperken, waarbij veeleer een reeks interne ruimtes gecreëerd worden, die beschermd zijn en geïsoleerd. Men kan tevens vaststellen dat de Parijse *banlieu* veranderd werd in een serie amorfe en niet-afgebakende ruimtes, die het isolement bevorderen ten koste van elke interactie of communicatie. De publieke ruimte werd in dergelijke mate geprivatiseerd dat het niet langer meer mogelijk is de maatschappelijke organisatie op te vatten vanuit de dialectiek private ruimtes/publieke ruimtes, of binnen/buiten. De plaats van de moderne liberale politieke activiteit is verdwenen, en bijgevolg wordt, vanuit dit standpunt, onze postmoderne imperiale maatschappij gekenmerkt door een deficit van de politiek. De plaats van de politiek werd van de werkelijkheid losgemaakt.

In dit opzicht lijkt de analyse van Guy Debord van de spektakelmaatschappij, dertig jaar nadat zij neergeschreven werd, gepaster en urgenter dan ooit⁷. In de postmoderne maatschappij is het spektakel een virtuele plaats of, juister gezegd, een niet-plaats van de politiek. Het spektakel is zowel eenvormig als diffuus, waardoor het niet mogelijk is het buiten van het binnen te onderscheiden – het natuurlijke van het maatschappelijke, het private van het publieke. De liberale opvatting van het publieke, als de plaats van een buitenwereld waar wij handelen onder de ogen van de anderen, werd zowel geüniversaliseerd (want wij worden tegenwoordig permanent blootgesteld aan de blik van de ander, aan de waakzaamheid van de bewakingscamera's) als gesublimeerd of gederealiseerd, in de virtuele ruimtes van het spektakel. Het einde van de buitenwereld betekent bijgevolg het einde van de liberale politiek.

In het perspectief van het Imperium, of van de huidige wereldorde, kunnen we tenslotte in een derde opzicht – het louter militaire – stellen dat er geen buiten meer is. Wanneer Francis Fukuyama beweert dat de historische overgang die we momenteel meemaken zich omschrijven laat door het einde van de geschiedenis, dan wil hij daarmee zeggen dat het tijdperk van de grote conflicten voorbij is: anders gezegd, de soevereine kracht

zal zijn Tegenstander niet meer belagen, zij zal niet meer geconfronteerd worden met haar buitenkant, maar zal veeleer geleidelijk aan haar grenzen uitbreiden totdat zij het geheel van de planeet kan omhelzen als haar eigen domein. De geschiedenis van de imperialistische, interimperialistische en anti-imperialistische oorlogen is voorbij. Het einde van deze geschiedenis heeft het rijk van de vrede gegrondvest. Behoudens dat wij in de realiteit het tijdperk van de kleinere en interne conflicten zijn binnengetreden. Elke imperiale oorlog is een burgeroorlog, een politie-actie – sedert Los Angeles en Granada tot aan Mogadiscio en Sarajevo. De facto wordt de scheiding van de taken tussen de externe en de interne machtsapparaten (tussen leger en politie, tussen CIA en FBI) steeds vager en onduidelijker.

Voor ons betekent het einde van de geschiedenis waarover Fukuyama spreekt, het einde van de crisis die in het centrum van de moderniteit staat: het idee van het coherente conflict maakt er integraal deel van uit en vormde het fundament en

het *raison d'être* van de moderne soevereiniteit. De geschiedenis is slechts ten einde in de mate waarin zij opgevat wordt in hegeliaanse termen – als de beweging van een dialectiek van tegenstellingen, met het spel van de negaties en van de absolute opheffingen. De paren die het moderne conflict bepaalden, zijn door elkaar gehaald. De Ander, die een soeverein Ik kon begrenzen,

is afgebrokkeld en is vervaagd; daardoor bestaat er geen buiten meer om de plaats van de soevereiniteit te begrenzen. Gedurende de Koude Oorlog, in een toegespitste versie van de crisis van de moderniteit, kon elke denkbeeldige vijand (vanaf de dameshobbyclubs en de Hollywoodfilms tot aan de nationale bevrijdingsbewegingen) nog gebrandmerkt worden als communistisch, d.w.z. als een deel van de geüniformeerde vijand. Het uitwendige was datgene wat aan de crisis van de moderne en imperialistische wereld zijn coherentie verschafte. Tegenwoordig wordt het voor de ideologen van de V.S. steeds moeilijker om de vijand te benoemen, of veeleer lijkt het erop dat er overal kleinere en onvatbare vijanden bestaan. Het einde van de crisis van de moderniteit heeft aanleiding gegeven tot een wildgroei van kleinere en moeilijk te definiëren crisissen in de imperiale

De plaats van de moderne liberale

politieke activiteit is verdwenen, en

bijgevolg wordt, vanuit dit

standpunt, onze postmoderne

imperiale maatschappij gekenmerkt

door een deficit van de politiek.

controlemaatschappij, of, zoals we het liever willen uitdrukken, zij betekent het ontstaan van een alomvattende crisis.

Het is niet overbodig eraan te herinneren dat de kapitalistische markt een machine is die altijd al de scheiding tussen binnen en buiten tegengewerkt heeft. De kapitalistische markt wordt tegengewerkt door de uitsluitingen, zij bloeit door steeds toenemende effectieven in haar machtsfeer te betrekken. De winst kan enkel gegeneerd worden door middel van het contact, het engagement, de ruil en de handel. De realisering van de wereldmarkt betekent de voltooiing van die tendens. In ideale vorm bestaat er geen buiten voor de wereldmarkt: heel de planeet is haar domein. Wij kunnen de vorm van de wereldmarkt gebruiken als model om de vorm van de imperiale soevereiniteit in zijn integraliteit te begrijpen. Naar analogie met Foucault die in het panopticum het diagram van de moderne macht en van de disciplinaire maatschappij onderkend had, zou de wereldmarkt voor de imperiale macht en de controlemaatschappij een diagramarchitectuur kunnen leveren (zelfs indien het geen anti-architectuur is).

De gegroefde ruimte van de moderniteit bouwt een plaats die onophoudelijk uitgeleverd wordt aan en gefundeerd is op een dialectisch spel met zijn buitenkant. De ruimte van de imperiale soevereiniteit is daarentegen glad. Het kan erop lijken dat zij geen binaire scheidingen van moderne grenzen kent, maar in werkelijkheid wordt zij in het lang en het breed door zovele breuklijnen doorsneden dat het maar schijn is dat zij een ononderbroken, eenvormige ruimte vormt. In dit opzicht maakt de welomschreven crisis van de moderniteit plaats voor een omni-crisis in de imperiale structuur. In die gladde ruimte van het imperium bestaat er geen plaats van de macht – zij is zowel overal als nergens. Het Imperium is een u-topia, of veeleer een niet-plaats.

HET IMPERIALE RACISME

Het einde van de buitenkant, dat de overgang van de disciplinaire maatschappij naar de controlemaatschappij kenmerkt, verwijst ongetwijfeld naar een van de meest opvallende aspecten in de veranderende configuraties van het racisme en van de transformaties van de huidige samenleving. In de eerste plaats moeten we opmerken dat

het steeds moeilijker geworden is te onderkennen welke richting het racisme inslaat. In werkelijkheid horen we onophoudelijk politici, de media en zelfs historici verklaren dat het racisme in de moderne maatschappijen geleidelijk aan afgenomen is – sedert het einde van de slavernij tot aan de conflicten van de dekolonisering en de burgerrechtenbewegingen. Bepaalde specifieke traditionele praktijken van het racisme zijn ongetwijfeld afgenomen, en men zou geneigd kunnen zijn om in de afschaffing van de apartheidswetten in Zuid-Afrika het symbolische einde te zien van een tijdperk van raciale segregatie. Vanuit ons standpunt evenwel is het daarentegen duidelijk dat het racisme niet afgenomen is, en dat het in werkelijkheid in de huidige wereld, zowel in de breedte als in de diepte, toegenomen is. Het lijkt maar afgenomen te zijn omdat het veranderd is in vorm en in strategie. Indien we als paradigma van de moderne racismen de manicheïstische tegenstellingen tussen binnen- en buitenwereld en de uitsluitingspraktijken nemen (in Zuid-Afrika, in de koloniale stad, in het zuiden van de Verenigde Staten, of in Palestina), dan moet men zich tegenwoordig de vraag stellen: wat is de vorm en welke zijn de strategieën van het racisme in de huidige imperiale controlemaatschappij?

Talrijke analisten beschrijven deze overgang als een verschuiving in de heersende vorm van de theorie van het racisme, van een racistische theorie die gebaseerd is op de biologie naar een racistische theorie die gebaseerd is op de cultuur. De heersende racistische theorie van de moderniteit en de segregatiepraktijken die ermee gepaard gaan zijn geconcentreerd op de essentiële biologische verschillen tussen de rassen. Het zijn bloed en genen die, achter de verschillen in huidskleur, het ware raciale verschil uitmaken. Men vat aldus (op z'n minst impliciet) de onderdrukte volkeren op als wezens die niet louter menselijk zijn, als wezens van een andere orde, van een andere natuur. Inderdaad bestaan er talrijke voorbeelden van kolonialistische vertogen die de inboorlingen beschrijven met elementen ontleend aan de dierenwereld, alsof ze niet helemaal menselijk zouden zijn. Deze moderne racistische theorieën die gefundeerd zijn op de biologie veronderstellen of neigen naar een ontologisch verschil – een noodzakelijke breuk, die eeuwig is en onveranderlijk in de orde der dingen. Als reactie op deze theoretische positie zet het moderne antiracisme zich af tegen het begrip biologisch essentialisme en

beweert het nadrukkelijk dat de verschillen tussen de rassen veeleer te wijten zijn aan sociale en culturele factoren. Deze moderne antiracistische theoretici vertrekken vanuit het geloof dat de maatschappelijke constructie ons moet bevrijden uit het keurslijf van het biologisch determinisme: indien onze verschillen maatschappelijk en cultureel bepaald zijn, dan zijn bijgevolg alle menselijke wezens in principe gelijk en behoren zij tot eenzelfde ontologische orde, tot eenzelfde natuur.

In elk geval heeft de overgang naar het Imperium, naar de controlemaatschappij, naar de postmoderniteit, een verschuiving met zich meegebracht in de racistische theorie, waarbij de biologische verschillen, die van cruciaal belang zijn in de raciale haat en angst, vervangen werden door sociologische en culturele betekenisdragers. De imperiale racistische theorie valt het moderne antiracisme daarmee in de rug aan en neemt in feite diens argumenten over. De imperiale racistische theorie is het ermee eens om te zeggen dat de rassen geen isoleerbare biologische eenheden vormen en dat men de natuur niet mag indelen in verschillende menselijke rassen. Zij geeft eveneens toe dat het gedrag van de individuen en hun capaciteiten of mogelijkheden niet het product zijn van het bloed noch van de genen, maar te wijten zijn aan het feit dat zij behoren tot verschillende culturen die historisch bepaald zijn.⁸ Daardoor zijn de verschillen niet vast en onveranderlijk, maar zijn zij het toevallige resultaat van de maatschappelijke geschiedenis. De postmoderne racistische theorie en de moderne antiracistische theorie zeggen voor een groot deel in feite hetzelfde, en het is in dit opzicht moeilijk hun verschillen te onderkennen. Precies omdat men veronderstelt dat deze relativistische en culturalistische argumentatie noodzakelijkerwijze antiracistisch is, lijkt het erop dat de heersende ideologie van de huidige maatschappij tegenwoordig vijandig staat tegenover het racisme, en dat de postmoderne racistische theorie helemaal niet racistisch lijkt.

We moeten evenwel deze manier van werken van de imperiale racistische theorie van dichtbij bekijken. Etienne Balibar noemt het nieuwe racisme een differentialistisch racisme, een racisme zonder ras of, juister gezegd, een racisme dat niet berust op een biologisch concept van ras. Indien men de biologie als fundament en steun van het racisme opgegeven heeft, dan vervult momenteel de cultuur de rol die eertijds aan de biologie toegeschreven werd. Wij hebben de gewoonte om te denken dat de natuur en de biologie vast en

onveranderlijk zijn, maar dat de cultuur kneedbaar en vluchtig is: de culturen kunnen in de loop van de geschiedenis veranderen en kunnen zich met elkaar vermengen om, tot in het oneindige, hybrides voort te brengen. Er bestaat in de postmoderne racistische theorie nochtans een grens aan de flexibiliteit van de culturen. Want in laatste instantie zijn de verschillen tussen de culturen en de tradities onoverbrugbaar. Volgens de postmoderne racistische theorie is het ijdel en zelfs gevaarlijk om een cultuurvermenging toe te staan of op te leggen: De Serviërs en de Kroaten, de Hutu's en de Tutsi's, de Afro-Amerikanen en de Korea-Amerikanen moeten gescheiden blijven. Het culturele uitgangspunt is als theorie van het maatschappelijk verschil niet minder 'essentialistisch' dan het biologische uitgangspunt, of op z'n minst levert zij een even sterke theoretische basis voor de maatschappelijke scheiding en segregatie. Het is een theoretisch uitgangspunt met een betwistbaar pluralisme: alle culturele identiteiten zijn in principe gelijk. Dit pluralisme aanvaardt de verschillen in onze identiteiten zolang we ermee akkoord gaan om ons handelen te baseren op deze identiteitsverschillen en dat wij hen op deze wijze behouden als misschien toevallige maar niettemin solide indicatoren voor de maatschappelijke scheiding. De theoretische vervanging van ras of van biologie door cultuur wordt aldus, paradoxaalwijze, omgezet in theorie van de bescherming van het ras. Deze verschuiving in de racistische theorie toont aan hoe de imperiale en postmoderne theorie van de controlemaatschappij in staat is om een standpunt over te nemen dat men over 't algemeen als een antiracistisch standpunt beschouwt (d.w.z. als een pluralistisch uitgangspunt tegen alle noodzakelijke indicatoren van de sociale uitsluiting), terwijl een hecht principe van sociale scheiding ten volle behouden blijft.

Op dit punt moeten we noteren dat de imperiale racistische theorie van de controlemaatschappij een theorie van de segregatie en niet van de hiërarchie is. Daar waar de moderne racistische theorie een hiërarchie plaatst tussen de rassen als fundamentele voorwaarde om de segregatie noodzakelijk te maken, heeft de imperiale theorie geen mening over de principiële superioriteit of inferioriteit van de rassen of de verschillende etnische groepen. Zij beschouwt dat als puur toeval, als een kwestie van praktische aard. M.a.w., de hiërarchie tussen de rassen wordt niet opgevat als een oorzaak maar als een gevolg van de maatschappelijke omstandigheden. Bijvoorbeeld, de Afro-Amerikaanse leerlingen van een bepaalde regio hebben

over 't algemeen veel lagere schoolresultaten dan de leerlingen van Aziatische origine. De imperiale theorie beschouwt dit als het resultaat, niet van enige noodzakelijk raciale inferioriteit, maar van culturele verschillen: de cultuur van de Amerikanen van Aziatische origine hecht een hogere waarde aan onderwijs, moedigt de leerlingen aan in groep te werken, enzovoorts. De hiërarchie van de verschillende rassen wordt slechts a posteriori bepaald, als resultaat van hun cultuur – anders gezegd, vanuit hun prestaties. Volgens de imperiale theorie is de hegemonie en de onderwerping van de rassen geen theoretische kwestie, maar duikt dit op als gevolg van een vrije competitie, een soort wet van de markt van de culturele meritocratie.

Wij zijn er ons uiteraard van bewust dat de racistische praktijk niet noodzakelijk overeenstemt met de racistische theorie. Vanuit hetgeen we eerder gesteld hebben wordt het nochtans duidelijk dat de racistische praktijk in de controlemaatschappij een belangrijke pijler verloren heeft: zij beschikt niet meer over een theorie van de raciale superioriteit, opgevat als basis van de moderne praktijk van de raciale uitsluiting. Welnu, volgens Gilles Deleuze en Félix Guattari “heeft het Europese racisme (...) nooit gewerkt via uitsluiting, noch via de aanwijzing van iemand als Ander. (...) Het racisme werkt via de bepaling van de marges van afwijkend gedrag, in functie van het beeld Blanke man die pretendeert om in de meer en meer excentrische en achtergebleven golven de niet-conforme trekken te integreren. (...) Vanuit het standpunt van het racisme bestaat er geen buitenkant, bestaan er geen mensen van de buitenwereld”.⁹ Deleuze en Guattari brengen er ons toe de racistische praktijk niet in termen van uitsluiting op te vatten, maar als een strategie van differentiële insluiting. Geen enkele identiteit wordt aangewezen als Ander, niemand wordt uit het gebied uitgesloten, er bestaat geen buiten. Alhoewel we er niet van overtuigd zijn of dit altijd het geval geweest is, zoals Deleuze en Guattari beweren, ligt daarin niettemin een prachtige beschrijving van de racistische toestand

van de controlemaatschappij. Want, net zoals de postmoderne racistische theorie als vertrekpunt niet de essentiële verschillen tussen de menselijke rassen kan plaatsen, zo kan de imperiale racistische praktijk niet beginnen met de uitsluiting van de raciale Ander. Het is eigen aan de blanke overheersing om, na het contact met het andere aangegaan te zijn, de verschillen te onderwerpen naargelang de gradaties waarin het afwijkt van het blanke karakter. Dat heeft niets te maken met xenofobie, dat de haat en de angst van de onbekende barbaar uitdrukt. Het is een haat die ontstaat uit de nabijheid en die tot ontwikkeling komt naargelang de gradaties van verschil met de buur.

Volgens de imperiale theorie is de hegemonie en de

onderwerping van de rassen

geen theoretische kwestie, maar

duikt dit op als gevolg van een

vrije competitie, een soort wet

van de markt van de culturele

meritocratie.

Hetgeen niet wil zeggen dat de huidige samenlevingen vrij zouden zijn van raciale uitsluiting – zij worden ongetwijfeld doorsneden door talrijke lijnen die een raciaal obstakel creëren, en dát doorheen alle stedelijke landschappen en over de hele wereld. Het belangrijkste is nochtans dat de raciale uitsluiting over 't algemeen opduikt als een resultaat van de differentiële

insluiting. Het zou dus verkeerd zijn de raciale hiërarchie van de Zuid-Afrikaanse apartheidswetten of de segregationistische wetgeving die bestond in het zuiden van de Verenigde Staten als paradigma aan te nemen. Het verschil staat niet ingeschreven in de wettekst, en het opleggen van het anders-zijn gaat niet zo ver dat iemand als Ander aangeduid wordt. Het Imperium vat de verschillen niet op in absolute termen – het stelt de raciale verschillen nooit voor als natuurlijke verschillen maar altijd als verschillen in gradatie; het stelt ze nooit voor als noodzakelijk maar altijd als toevallig. De onderwerping komt tot stand in regimes met meer mobiele en soepeler dagelijkse praktijken, waardoor echter raciale hiërarchieën ingesteld worden die niet minder stabiel en niet minder brutaal zijn.

De vorm en de strategieën die het postmoderne racisme aanneemt, maken over 't algemeen het contrast tussen moderne soevereiniteit en imperiale soevereiniteit veel duidelijker. Het koloniale

racisme, het racisme van de moderne soevereiniteit, begint het verschil tot in het extreme door te drukken, vervolgens recupereert het in een tweede beweging de Ander als negatief fundament van het Ik. De moderne constructie van een volk wordt nauw betrokken in een dergelijke operatie. Een volk wordt niet enkel gedefinieerd in termen van een gezamenlijk verleden en gezamenlijke verlangens of van gezamenlijke mogelijkheden, maar op de eerste plaats in een dialectische verhouding met zijn Ander, zijn buiten. Een volk (of dit nu al dan niet in de diaspora verblijft) wordt altijd gedefinieerd in termen van plaats (of die nu virtueel of reëel is). Contrasterend hiermee heeft de imperiale orde niets te maken met deze dialectiek. In de controlemaatschappij integreert het imperiale of differentiële racisme de anderen in zijn orde, vervolgens organiseert het deze verschillen in een controlesysteem. De vaste en biologische noties van de volkeren neigen er aldus naar opgelost te worden in een vluchtige en amorfe veelheid, die uiteraard doorsneden wordt door lijnen van conflict en antagonisme, maar zonder dat deze optreden als vaste en eeuwige grens. Het oppervlak van de imperiale maatschappij is voortdurend in beweging, waardoor het elk plaatsbegrip destabiliseert. Het centrale moment van het moderne racisme wordt geproduceerd aan zijn grens, in de globale antithese tussen binnen en buiten. Zoals W.E.B. Du Bois haast een eeuw geleden gesteld heeft, wordt het probleem van de twintigste eeuw gevormd door het probleem van de barrière van de kleur. Maar het imperiale racisme, dat wellicht een voorgevoel had van de komende eeuw, berust veeleer op het spel van de verschillen en het beheer van de micro-conflicten in een zone van ononderbroken expansie.

Het is niettemin juist dat er vele mensen op de wereld rondlopen voor wie het raciale relativisme van het Imperium en zijn primaire beweging van universele insluiting op zich bedreigend zijn. Buiten-zijn verschaft een zekere bescherming, een zekere autonomie. In dit opzicht kan men in de opleving van verschillende vertogen van het raciale of ethnische verschil een beschermingsreactie tegen de imperiale insluiting zien. Het confucianisme in China of het religieuze fundamentalisme in de V.S. en in de Arabische wereld stellen allen, elk op hun manier, dat de groepsidentiteit gebaseerd is op oude origines en in laatste instantie niet vergeleken kan worden met de uitwendige wereld. Het is op deze manier dat men de ethnische conflicten in Rwanda, in de Balkan en zelfs die

van het Midden-Oosten tracht te begrijpen als het heropduiken van het antieke, niet te onderdrukken en onverzoenlijke anders-zijn. Maar vanuit ons standpunt zouden deze verschillen en deze conflicten niet kunnen begrepen worden vanuit de context van de origines die in de loop der eeuwen verloren gegaan zijn; men zou hen daarentegen terug moeten plaatsen in de huidige imperiale configuratie. Het Imperium aanvaardt steeds de raciale en ethnische verschillen dat het tegenkomt, en weet hen te gebruiken; het houdt zich op een afstand, observeert de conflicten, en intervieneert wanneer een correctie nodig is. Elke poging om anders te blijven ten opzichte van het Imperium is tevergeefs. Het Imperium voedt zich aan het anders-zijn, door het te relativiseren en te beheren.

OVER DE OPWEKKING EN DE ONTREGELING VAN DE SUBJECTIVITEIT

Het einde van de buitenwereld, of het graduele gebrek aan onderscheid tussen het binnen en buiten in de overgang van de disciplinaire maatschappij naar de controlemaatschappij, heeft belangrijke gevolgen voor de vorm van de maatschappelijke productie van subjectiviteit. Dat is één van de centrale stellingen in de institutionele analyses van Deleuze en Guattari, Foucault, Althusser en anderen: de subjectiviteit is niet op voorhand gegeven en is niet origineel, zij wordt, ten minste tot op zekere hoogte, gevormd in het veld van de maatschappelijke krachten. De subjectiviteiten die onderling op elkaar inwerken op maatschappelijk vlak zijn zélf in verregaande mate gecreëerd door de maatschappij. In dit opzicht hebben de institutionele analyses de notie van pre-sociale subjectiviteit gradueel van elke inhoud ontdaan, om de productie van subjectiviteit stevig te grondvesten in de werking van de belangrijkste maatschappelijke instellingen, zoals de gevangenis, het gezin, de fabriek en de school. Twee aspecten van deze productie van subjectiviteit moeten onderlijnd worden. Op de eerste plaats beschouwen we de subjectiviteit niet als iets dat vast staat of gegeven is. Het is een proces dat constant in beweging is. Wanneer je patroon je groet op het bedrijf, of wanneer het schoolhoofd je in de gang roept, dan komt een subjectiviteit tot stand. De materiële praktijken waarover het subject beschikt in de context van de instelling (of het er nu om gaat neer te knielen om te bidden of om luiers bij honderden te vervangen) vormen de ontwikkeling van de productie van de eigen subjectiviteit. Het subject wordt dus op een reflexieve manier bewogen, voortgebracht door middel

van zijn eigen daden. Vervolgens verschaffen de instellingen vooral een discrete plaats (de huiskamer, de kapel, het klaslokaal, het bedrijf) waar de productie van de subjectiviteit op gang gebracht wordt. De verschillende instellingen van de moderne maatschappij zouden moeten beschouwd worden als een archipel van fabrieken van subjectiviteit. Gedurende een ganse levensloop treedt een individu diverse instellingen binnen (van de school tot aan de kazerne en de fabriek) en komt duidelijk er door getekend weer buiten. Elke instelling heeft zijn regels en zijn logica van subjectivering: "De school zegt ons: 'Je bent niet langer meer in het gezin' en het leger zegt: 'Je zit niet meer op school'"¹⁰. Anderzijds wordt het individu binnen de muren van elke instelling op z'n minst gedeeltelijk beschermt tegen de krachten van de andere instellingen – in het klooster is men in principe beschermd tegen het gezinsapparaat; thuis is men buiten het bereik van de fabrieksdiscipline. De verhouding tussen binnen en buiten is van centraal belang voor de werking van de moderne instellingen. De duidelijk afgebakende plaats van de instellingen wordt in feite weerspiegeld in de regelmatige en vaste vorm van de subjectiviteiten die erdoor geproduceerd worden.

In de overgang naar de controlemaatschappij is het eerste aspect van de moderne disciplinaire conditie ongetwijfeld nog van kracht, d.w.z. dat de subjectiviteiten nog steeds geproduceerd worden in de maatschappelijke fabriek. In feite wordt de subjectiviteit intenser dan ooit door maatschappelijke instellingen geproduceerd. We zouden kunnen stellen dat het postmodernisme datgene is wat men verkrijgt wanneer de moderne theorie van het maatschappelijk constructivisme tot in het extreme doorgedrukt wordt en wanneer elke subjectiviteit erkend wordt als iets artificieels. De overgang betekent dus geen tegenstelling maar een intensivering. Zoals we eerder gesteld hebben, betekent de huidige crisis van de instellingen dat de gesloten ruimtes die de afgebakende ruimte van de instellingen typeerde, niet langer meer bestaan, waardoor de logica die eertijds vooral binnen de omsluiting van de instellingsmuren gold momenteel over heel het maatschappelijk

terrein uitgebreid wordt. We moeten nochtans opmerken dat deze alomvattende crisis van de instellingen van geval tot geval verschilt. In de V.S. bijvoorbeeld vermindert het bevolkingsaantal van de kerngezinnen voortdurend, terwijl het bevolkingsaantal dat in gevangnissen opgesloten wordt, regelmatig stijgt. Maar men kan stellen dat deze twee instellingen, het kerngezin en de gevangenis, overal evenzeer in crisis verkeren, in die zin dat de plaats waar zij werkzaam zijn, steeds vager wordt. De muren van de instellingen storten in, waardoor het niet langer meer mogelijk is binnen en buiten van elkaar te onderscheiden. Het zou niet juist zijn te denken dat de crisis van het kerngezin de patriarchale krachten tot ontbinding gebracht heeft – veeleer het tegendeel: de vertogen en de praktijken die zich beroepen op de 'gezinswaarden' lijken heel het maatschappelijk veld te overspoelen. De crisis van de gevangenis betekent ook dat de logica en de technieken van het gevangenisstelsel meer en meer uitgebreid worden tot andere maatschappelijke domeinen. De productie van de subjectiviteit in de imperiale controlemaatschappij neigt ertoe

zich niet tot de specifieke ruimtes te beperken. Men is nog steeds in het gezin, men is nog steeds op school, nog steeds in de gevangenis, enzovoorts. In de veralgemende instorting wordt de werking van de instellingen zowel intensiever als omvattender. Net zoals voor het kapitalisme kunnen we zeggen: hoe meer zij dereguleren, des te beter functioneren zij. Men begint te beseffen dat de kapitalistische machine in feite slechts werkt wanneer zij ontregeld wordt ... Hun logica's doorkruisen de maatschappelijke oppervlaktes die in golven van intensiteit op en neer gaan. De niet-definitie van de plaats van productie stemt overeen met de onbepaaldheid van de vorm van de geproduceerde subjectiviteiten. De maatschappelijke controle-instellingen in het Imperium kunnen dus opgevat worden in een vloeiende ontwikkeling van opwekking en van ontregeling van de subjectiviteit.

De controle betekent dus een intensivering en een generalisering van de discipline, waarin de grenzen van de instellingen doorbroken en door-dringbaar gemaakt worden, waarbij er geen

De vertogen en de praktijken die zich beroepen op de 'gezinswaarden' lijken heel het maatschappelijk veld te overspoelen.

onderscheid meer kan gemaakt worden tussen binnen en buiten. Men moet durven toegeven dat de Ideologische Staatsapparaten ook in de controlemaatschappij actief zijn, en misschien intenser en met een grotere soepelheid dan Althusser ooit voor mogelijk hield.

Deze overgang beperkt zich niet tot de economisch meest ontwikkelde en sterkste landen, maar lijkt zich in diverse gradaties over de hele wereld te veralgemenen. Het ophemelen van het koloniale bestuur beoogde de creatie van sociale en politieke instellingen in de kolonies. De niet-koloniale vormen van hedendaagse overheersing impliceren eveneens de export van instellingen. Het project van politieke modernisering in de onderontwikkelde of afhankelijke landen heeft als belangrijkste oogmerk een stabiel geheel van instellingen in het leven te roepen, dat terzelfder tijd de ruggengraat van een nieuwe civiele maatschappij zou moeten vormen. Is het nodig eraan te herinneren dat de disciplinaire regimes die nodig zijn voor de totstandkoming van een mondiaal tayloristisch productiesysteem als vereiste hadden dat een brede waaier van sociale en politieke instellingen opgericht werden? Het is niet moeilijk om voorbeelden te geven van deze export van instellingen (dat wijst op een algemener en diffusere ontwikkeling) waarin de moederinstellingen, in de V.S. of in Europa, embryonale instellingen overnemen of in bescherming nemen: officiële vakbonden als het AFL vormen en moedigen buitenlandse filialen aan, economen uit de ontwikkelde landen ondersteunen de oprichting van financiële instellingen en onderwijzen fiscale verantwoordelijkheid, en zelfs de Europese parlementsleden en het Congres van de Verenigde Staten onderwijzen regeervormen en regeerprocedures. Kortom, terwijl de sterkste landen in de ontwikkeling van modernisering institutionele vormen naar afhankelijke landen uitvoerden, exporteert men in de huidige ontwikkeling van postmodernisering de veralgemeende crisis van de instellingen. De institutionele structuur van het Imperium lijkt op een computerprogramma dat een virus bevat, waardoor het onophoudelijk de nabijgelegen institutionele vormen besmet en aantast. We moeten elk idee van een lineaire evolutie van de vormen die elke maatschappij moet doorlopen opgeven – vanaf het zogenaamde ‘primitieve stadium’ tot aan de ‘beschaving’ –, alsof de huidige maatschappijen van Latijns-Amerika of van Afrika de vorm van de Europese maatschappij van voor honderd jaar zouden kunnen aannemen. Elke hedendaagse maatschappelijke formatie is verbonden met alle

andere als deel van een imperiaal project. Zij die tegenwoordig luidkeels een nieuwe uitbouw van een civiele maatschappij eisen, als overgangsmiddel van de socialistische landen of dictatoriale regimes, zijn gewoonweg nostalgisch naar een vroeger stadium van de kapitalistische maatschappij. Men zit vast in de droom van een politieke modernisering die al niet echt rooskleurig was toen zij nog een zekere slagkracht bezat. Maar hoe dan ook: de imperiale postmodernisering maakt onherroepelijk komaf daarmee. De controlemaatschappij staat overal meer en meer op de agenda.

BESLUITEN

Ik zou drie hypothesen over de controlemaatschappij willen opwerpen – drie embryonale hypothesen, die aanleiding tot discussie kunnen geven.

Eerste hypothese. De (imperiale en postmoderne) controlemaatschappij wordt gekenmerkt door corruptie. De moderne maatschappij, van haar kant, werd zoals men weet gekenmerkt door de crisis, d.w.z. door een bipolaire tegenstelling en een manicheïstische opdeling. Denken we maar aan de Koude Oorlog of aan het moderne racismemodel. De controlemaatschappij is daarentegen niet georganiseerd rond een centraal conflict maar wel in een flexibel netwerk van micro-conflicten. De tegenstellingen in de imperiale maatschappij zijn veelvuldig en wijdverbreid. De ruimtes van deze maatschappij zijn onzuiver, hybride. Het begrip dat haar karakteriseert, is dus niet de crisis maar de omni-crisis – of, zoals ik het verkies te noemen, de corruptie.

We mogen aan dit concept van corruptie evenwel geen morele of apocalyptische betekenis toeschrijven. We moeten het opvatten op de wijze van Aristoteles, als een ontwikkeling die tegengesteld is aan het in leven roepen van een substantiële vorm, als een beweging van substanties, een moment in het komen en gaan van de vorming en oplossing van subjectiviteiten. We moeten haar dus opvatten volgens de Latijnse etymologie: *corumpere*, ontregelen. Indien de kapitalistische machine enkel werkt via ontregeling, zoals Deleuze en Guattari zeggen, dan ontregelt de controlemaatschappij ook, en werkt zij enkel doordat ze ontregelt. Daarin ligt de corruptie.

Tweede hypothese. De controlemaatschappij vertegenwoordigt een latere fase van een zuivere kapitalistische maatschappij, in die zin dat zij een vorm

van soevereiniteit (of een vorm van regering) voorstelt die naar de immanentie neigt. Welnu, het lijkt erop dat er in de moderne tijd altijd een conflict bestaan heeft tussen de transcendentie van de soevereiniteit en de immanentie van het kapitalisme. Het concept van de moderne soevereiniteit betekende steeds een transcendentie, d.w.z. een superioriteit en een afstand tussen de macht (bijvoorbeeld van de staat) en de machten van de maatschappij. Zelfs het begrip instelling, met zijn territorialisatie en zijn insnijding van de sociale ruimte, verwees in de disciplinaire maatschappij naar een zekere afstand, een zekere transcendentie tegenover de immanente sociale krachten. Het kapitalisme, van zijn kant, is geen transcendente vorm. Volgens Deleuze en Guattari "omschrijft het kapitalisme een immanentieveld, en blijft het dit vullen. Maar dit gedeterritorialiseerd veld wordt bepaald door een axioma (...)".¹¹ Het ineenstui-ken van de muren van de instellingen, hetgeen de overgang naar de controlemaatschappij kenmerkt, betekent een overgang naar het immanentieveld, naar een nieuw sociaal axioma, dat misschien veel adequater is voor een zuiver kapitalistische soevereiniteit. Nogmaals, net zoals het kapitalisme zélf werkt de controlemaatschappij enkel maar door te ontregelen. Met de controlemaatschappij komen we uiteindelijk uit bij een zuiver kapitalistische maatschappijvorm – wat in de marxistische terminologie de maatschappij van de reële subsumptie (ondergeschiktheid) genoemd wordt.

Derde en laatste hypothese. Men kan zich de controlemaatschappij niet voorstellen zonder de wereldmarkt. De wereldmarkt is volgens Marx het vertrek- en eindpunt van het kapitalisme. Met de controlemaatschappij bereiken we uiteindelijk dit punt, het eindpunt van het kapitalisme. Net zoals de wereldmarkt is zij een vorm die geen buiten heeft, geen grenzen, tenzij met vluchtige en mobiele contouren. Om tot de titel van mijn uiteenzetting terug te komen wil ik stellen dat de controlemaatschappij reeds nu, en onmiddellijk, een mondiale controlemaatschappij is.

(Vertaling: Johnny Lenaerts en Roger Jacobs.)

NOTEN

1. Uit: Eric Alliez (Ed.), *Gilles Deleuze: une vie philosophique*, Le Plessis-Robinson, 1998.
2. G. Deleuze, *Pourparlers*, Éditions de Minuit, Paris, 1990, p. 240-247.
3. G. Deleuze, *Pourparlers*, p. 242.
4. M. Hardt, *The Withering of Civil Society*, in: E. Kaufmann and K.J. Heller (Eds), *Deleuze and Guattari. New Mappings in Politics, Philosophy, and Culture*, Minneapolis/London, 1998.
5. Antonio Negri & Michael Hardt, *Empire*, Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 2000. (Franse vertaling: Exils Éditeurs, Paris, 2000).
6. F. Jameson, *Postmodernism. Or The Cultural Logic of Late Capitalism*, Duke, Duke University Press, 1991, p. IX.
7. Guy Debord, *De spektakelmaatschappij*, Uitgeverij de Dolle Hond, Amsterdam, 2001 (Verspreiding voor België: Zwart en Rood vzw, PB 86, 9000 Gent 12).
8. Cf. E. Balibar et I. Wallerstein, *Race, Nation, Classe*, Éditions de la Découverte, Paris, 1988.
9. G. Deleuze et F. Guattari, *Mille plateaux. Capitalisme et schizophrénie*, Éditions de Minuit, Paris, 1980, p. 218.
10. G. Deleuze et F. Guattari, *Mille plateaux*, p. 254.
11. G. Deleuze et F. Guattari, *L'Anti-Oedipe*, Éditions de Minuit, Paris, 1973 (nouvelle édition augmentée), p. 298.